

A MESTRA E A PEGADA DO CAMIÑO ENSINADO

THE TEACHER AND THE PATH OF THE WAY TAUGHT

Fina Casalderrey
Real Academia Galega

Resumo: A prioridade e gran paixón de María Victoria Moreno –catedrática de Lingua e Literatura Castelá– foi o mundo do ensino. Da entrega e entusiasmo por facer, xa en plena ditadura franquista, unha escola diferente, máis achegada á vida, derivan outros moitos ángulos desta versátil activista cultural, galega no sentir e no vivir, que exerceu de mestra de mestres, libreira, editora, tradutora, ensaísta, narradora, poeta, sociolingüista, conferenciante... mais sempre, e por riba de todo, de MESTRA que dedicou máis tempo a formar creadores ca a conquistar para si a gloria dos escaparates. Sabedoría, sensibilidade, ética, entusiasmo e compromiso coa lingua galega e co país foron as súas armas máis potentes dentro e fóra das aulas. Da pegada que deixaron nela os seus mestres e mestras e da que ela foi sementando ao iluminar futuros no alumnado trata este relatorio.

Abstract: The priority and great passion of María Victoria Morena, professor of Castilian Language and Literature, was the world of education. The commitment to and enthusiasm for the creation, during the Franco dictatorship, a different kind of school reveal other angles to this versatile cultural activity who was Galician in terms of her sensibility and lifestyle. She was engaged in teacher training, worked in the book trade and was a publisher, translator, essayist, writer, poet, sociolinguist and public speaker. However, she was above all else a TEACHER who dedicated the majority of her time to helping to train writers rather than seek her own glory in shop windows. Her most powerful resources inside and outside of the classroom where wisdom, sensibility, ethics, enthusiasm and commitment to the Galician language and nation. This article examines how she drew upon the impact that her own teachers had had on her in order to contribute to the formation of future artists from amongst her own pupils.

Palabras chave: María Victoria Moreno, ensino, ditadura, entusiasmo, innovación, compromiso, diglosia, autofonía, pegada.

Key words: María Victoria Moreno, education, dictatorship, enthusiasm, innovation, commitment, diglossia, autophony, impact.

Son unha profesora que pasou a vida sementando para o futuro, pensando nos que veñen detrás e soñando para eles un mundo mellor do que me cadrou a min (Moreno 2004: 119).

1. INTRODUCCIÓN

Ensinarás a voar,
pero non voarán o teu voo.
Ensinarás a soñar,
pero non seguirán o teu soño.
Ensinarás a vivir,
pero non vivirán a túa vida.
Sen embargo...
En cada voo,
en cada vida,
en cada soño,
permanecerá a pegada
do camiño ensinado.

Velaquí uns versos que Gonxha Agnes Bojaxhiu, máis coñecida como Teresa de Calcuta (2006: 255-256), dedica ás persoas que nos ensinan algo fermoso e útil, que abren novos sucos para que prenda neles a semente do ensinado¹. A María Victoria Moreno, catedrática de lingua e literatura castelá, a esta extraordinaria MESTRA que, cal lumieira inextinguible, foi acendendo luces por onde pasou, dedícollos eu nesta ocasión.

Céntrase a miña intervención na María Victoria ensinante, nesa súa condición que, coma un credo, reivindicaba e na que se recoñecía por riba de todas as demais:

1 Tradución nosa.

Eu non pensei nunca ser escritora. En cambio, desde que cheguei á Universidade si, tiven moi claro que quería ser profesora. Para min, ser profesora é unha paixón. Se tivese que elixir entre ser escritora ou profesora, quedaría sen dubidalo co segundo. (Neira 1999: 12).

Porén, foi quen de harmonizar ese entusiasmo vital, ese lúcido impulso como ensinante coa súa valiosa achega como excelente narradora, poeta de sensibilidade non finxida, arriscada libreira, editora competente, rigorosa ensaísta, tradutora –tamén para a ONCE– que participou en poñer en contacto o galego co catalán e co castelán...; aínda que, talvez, todos estes ángulos do seu activismo cultural non sexan máis ca derivacións da súa afervorada dedicación aos seus “benditos cachorros”, como deu en lles chamar, coa maior vehemencia, ao alumnado:

Cachorros da miña especie,
de intelixencias espertas,
rebuldeiros e curiosos,
que convertestes en festa
tantas horas de traballo
desta transgresora mestra.

[...]

E quero dicirvos hoxe,
desde o belbís dos sesenta,
que cando miro ó pasado
vós sodes a referencia
na que enmarco outros sucesos
desta xa longa existencia².

Polos seus cachorros, insisto, foi polo que se sumou aos pioneiros en abriren camiños novos tanto na literatura infantil como na xuvenil. Por eles participou na elaboración de libros de texto cun contido diferente³, máis achegado a como ela entendía o ensino da lingua e da literatura, prevalecendo sempre a calidade das autoras e autores elixidos e a dos textos seleccionados, sobre a cantidade. Por eles, polo alumnado, animou a escribir a terceiros e escribiu ela.

2 Fragmento do pregón lido na Feira do Libro de Pontevedra en 2003 e recollido en *Elexías de Luz* (Moreno 2006: 86-87).

3 O primeiro publicouno, xunto con X. Rábade Paredes, en 1985 e vai dirixido ao que hoxe sería 2º de bacharelato. O 2º en 1987, que na actualidade equivalería a 1º de bacharelato (Moreno/Rábade 1985, Rábade/Moreno/Alonso 1987).

Eu son moi animal, no mellor sentido da palabra. Ensinar e alimentar son vocacións escritas no animal adulto con respecto ó cachorro da súa especie. Como os animais, eu son moi feliz dándolles de comer e aprendéndolles cousas ós cachorros. Ós nenos hai que darlles sempre o mellor. Por suposto, tamén na literatura (Neira 1999: 14).

Por eles –e alentada polo director da colección Arealonga, Xesús Alonso Montero– fixo a antoloxía *Os novísimos da poesía galega* (1973b); por eles, a Librería Xuntanza pareceuse máis a unha biblioteca –con libros de extraordinarios autores proscritos e, polo tanto, difíciles de conseguir– ca a un negocio rendible. Polos “cachorros da nosa especie” convocouse dende a librería o premio de Literatura infantil Xuntanza cun xurado de luxo: Gonzalo Torrente Ballester, Xosé Luís Méndez Ferrín, Xesús Alonso Montero, Alfredo Conde e ela mesma.

Da man do alumnado, daquelas voces acaladas por unha diglosia difícil de erradicar, chegou ela a falar con esa “amorosa autofonía” da que, por pleno dereito, alardeaba:

Aquí toda a xente de fóra dicía “soubas”, pero como é unha articulación palatal, fricativa e xorda, souben recoñecela e pronunciala correctamente dende o comezo. E a xente dicía: “Ai, esta di xoubas!” E que querías que dixese? (Neira 1999: 13).

E, por exercer de docente en cursos gratuítos para ensinar esta lingua maltratada na que tiñan dereito a soñar, sufriu a represión do goberno franquista coa retirada do pasaporte en 1973⁴.

2. MESTRAS E MESTRES NA SÚA MEMORIA

A primeira mestra de María Victoria foi a súa propia nai, Sara Márquez Bueno, pois, aínda que estivo en excedencia mentres a criou, xunto cos tres irmáns que a seguen –Sara, Antonio e Rafa–, foi súa nai quen lles ensinou a ler a todos eles. Vivían no vello edificio da antiga Prisión Provincial de Segovia cando isto acontecía. Naquela sorte de castelo de conto, hoxe demolido, que agochaba unha historia tráxica de presos e de miseria que os cativos ignoraban (Casalderrey / Aleixandre 2018), comezou o descubrimento dos códigos escritos e esa paixón pola lectura que, coma un marabilloso sarampelo, foi contaxiando por onde pasou.

4 Dende xaneiro de 1972, María Victoria dirixiu e impartiu, os primeiros “Cursos do idioma galego” que organizou a Asociación Amigos da Cultura, presidida por Barral Andrade.

Hoxe, poño por caso, son moitos os pontevedreses e pontevedresas que recoñecen ter lido *El Quijote* grazas a ela.

Cando, con seis anos, entrou por primeira vez naquel colexio de monxas en Segovia, ao que tamén irían os seus irmáns, xa había ben tempo que sabía ler. Máis tarde, Dona Sara Márquez volveu exercer, xa oficialmente, de mestra de María Victoria dende os dez aos doce anos. Alí, na escola de Sepúlveda, onde se tivo que reincorporar ao ensino, cumpridos os dez anos de excedencia, para non perder a praza, exerceu de mestra das fillas maiores (Casalderrey/Aleixandre 2018). A ela, a Sara Márquez, nai e mestra, dedica María Victoria a antoloxía *Os novísimos da poesía galega*: “A Sara Márquez, miña nai, porque a súa vida é unha fermosa historia de amor á mocidade”.

Quizais nela, na Sara Márquez daqueles anos, estea inspirada a personaxe de dona Margarita, a mestra de Alcores de Donalvar –vila imaxinaria que se corresponde co título inicial da novela– en *Onde o aire non era brisa*⁵. Margarita recibe con agarimo a Elena, a protagonista, e viúva xa, ha de criar sola os seus catro fillos –tal como tivo que facer Sara Márquez dende que, en setembro de 1949, morre de tuberculose Vicente Moreno– e facer fronte a esas calamidades que a fan sentir coma se caese nun pozo. Elena Manzanares, a mestra nova que chega nun coche de liña destinada a vila ficticia de Alcores, ten outrosí moito que ver –no que se refire ao ambiente nesa década dos sesenta do pasado século– coas lembranzas que a autora levaba tatuadas na epiderme da memoria dende nena polas terras de Castela, onde súa nai exerceu de mestra: a Sepúlveda daqueles dous cursos nas aulas de dona Sara⁶, mentres agardaba unha bolsa de estudos para poder ir facer o bacharelato a unha cidade que ofrecese esa posibilidade; logo, xa adolescente, os veráns na pequena aldea segoviana de Navares de las Cuevas ou, despois, a campaña segoviana de Valverde del Manjano... (Casalderrey/Aleixandre 2018).

Porén, as reivindicacións de Elena –filla de “roxos” republicanos– teñen máis da maneira de estar no mundo da propia autora ca da súa nai, filla esta de xentes “afíns” ao réxime de Franco nun tempo no que era moi difícil sobrevivir sen o “ser”, ou cando menos, sen o aparentar. Sara, aínda supoñendo que estivese de acordo coas reivindicacións de Elena nos seus adentros, nunca ousaría enfrontarse ao poder e aos turbios costumes caciquís levados a cabo na pequena vila de Alcores de Donalvar; María Victoria, si. Tal fixo a protagonista da novela, en cuxas escolas o leite en po, que chegaba da axuda americana, non ía parar aos

5 En 1969 quedou entre as catro obras finalistas do Premio Café Gijón co título de *Alcores de Donalvar* e, despois de permanecer moitos anos inédita, en 2005 gañou, no Concello de Monleón (Salamanca), o X Premio de Novela *Corta Manuel Díaz Luis*, para ser publicada en galego no ano 2009.

6 Dende 1949 ata 1951.

seus verdadeiros destinatarios senón que, dende o Concello, o repartían como e onde lles convida a dona Milagros, a mestra de párvulos; a dona Paquita, a presidenta de Acción Católica; ao señor alcalde; ao director do Grupo Escolar e ata ao cura párroco, don Antonio. Aí, nesa demanda de Elena Manzanares reclamando o leite para o seu alumnado, que logo elaboraría e repartiría no recreo, é doado recoñecer á mesma María Victoria:

A súa chegada á escola do Outeiro soou coma as primeiras choivas do outono e uliu a terra mollada. Os vasos marcharon da biblioteca —curiosa exposición de cacharrada e saber—, o po desapareceu e as letras das cartillas aprenderon a sorrir. As macetas chegaron ás ventás e un saco de leite americano presidiu a até daquela triste reunión de vasos desiguais e expectantes.

Realmente Elena fora á escola do Outeiro dar de mamar a aqueles rapaces que, con máis fame por dentro ca por fóra —e era moita a de fóra— observaban atónitos o rito branco do batido e a quenta do leite en po.

Así, emanando amor e leite, converteuse no ideal de nai para os nenos farrapentos. (Moreno 2009: 46-47).

Desta metáfora do leite na que a mestra ten a convicción de que ha de lles dar de “mamar” e “criar” axeitadamente os seus “cachorros”, fala Marilar Aleixandre nun exhaustivo artigo:

Por unha banda a mestra como fornecedora de leite físico, para acalmar a fame, e de leite intelectual, ensinando a ler. Pola outra, a rapina perpetrada polos que gobernan a vila, acaparando os alimentos, apropiándose do leite en po destinado aos nenos, simboliza as pillaxes levadas a cabo polos franquistas que gobernan España. Un dos fíos da trama é o compromiso social, a denuncia das inxustizas, un posicionamento ideolóxico que se corresponde co activismo da autora (Aleixandre 2018: 101).

Mais non só a nai e mestra deixou pegada na autora. Nunha pequena autobiografía lembra con cariño os tempos de bacharelato en Barcelona como interna no Colexio Menor Virgen de la Inmaculada da Sección Feminina, e en especial a súa profesora de linguas clásicas, quen fixo que, malia a súa destreza e inclinación primeira polas Matemáticas, se decantase polas Letras: “...optó —relata ela mesma— por las Letras debido a la admiración que despertaba en ella Rosa Juliá, su profesora de latín, que la dejó fascinada por el mundo Clásico y por la Filología” (Moreno 1992: 49).

Mais tamén tivo que ver nesta elección un “contratempo” coa profesora de Matemáticas:

Además, con las matemáticas pasó algo muy triste. La profesora explicaba no sé qué historia de los números consecutivos, y lo explicó bien, y M.V. lo entendió perfectamente. El problema surgió al poner ejemplos para demostrarlo, el 13 y el 427, el 83 y el 231, el 4 y el 9... Y nada, la cosa no salía. Entonces M.V. que siempre tuvo un corazón compasivo, estaba sufriendo y quiso echarle una mano “Profesora –le dijo–, lo que usted ha explicado está muy bien, yo lo he hecho con el 13 y el 14 y sale. Pruebe con el 341 y el 342, ya verá” (Moreno 1992: 49).

Talvez esta circunstancia influíse en dotar a personaxe de “Rato Chus” de Barlovento –aquela adolescente tocada por unha fada que soña co recendo dos libros novos e pasa horas na biblioteca do Concello de Porto Santo, a mesma que destaca nos estudos– de afouteza abonda como para poñer en dúbida os saberes académicos dos seus profesores en *Guedellas de seda e liño* (Moreno 1999).

De cando, finalizado o bacharelato (1958), foi facer Filosofía e Letras (sección de Filoloxía Románica) á Universidade Central de Madrid, hoxe Complutense, María Victoria lembra as ensinanzas recibidas e a fonda marca que deixaron nela os profesores Dámaso Alonso (catedrático de Filoloxía Románica) e Rafael Lapesa (catedrático de Historia da Lingua Española). A este último e aos seus alumnos dedica precisamente a novela antes citada: “Para o meu mestre don Rafael Lapesa, que gañou con palabras e para as palabras o meu corazón. Para os meus alumnos, que sempre encheron de luz a miña vida”.

Outro “mestre das palabras” decisivo na vida de María Victoria foi o “revelador de tesouros” Xesús Alonso Montero por lle descubrir a alfaia da lingua cando, en decembro de 1965 –e logo de aprobar as oposicións de Profesora Agregada de Lingua e Literatura Española– comezou a impartir clases no outrora Instituto Masculino de Lugo. O devandito profesor “letraferiuna” ao falarlles en galego para relaxar o ánimo a aqueles alumnos procedentes do medio rural que chegaban cohibidos examinarse por libre. E Galicia prendeu definitivamente nesta profesora nova e sensible.

UNHA MESTRA DE ACCIÓNS E EMOCIÓNS

Enseñar literatura es un trabajo precioso –declara en 1971–. [...] Se reciben muchas satisfacciones. Un día, de repente, te encuentras en segundo curso una redacción genial. Otro día te llega un alumno con un puñado de versos para

que le hagas un prólogo. Hace ocho años que ensino Literatura, pues bien, tengo ya varios alumnos y alumnas que escriben y lo hacen bien⁷.

Imaxino aqueles anos e ao mozo Xesús Rábade sometendo á aprobación da filóloga os seus poemas galegos...⁸

Esa paixón pola literatura, que descubriera na adolescencia lendo a Cervantes e a Exupèry, medra nos seus anos universitarios, da man dos xa citados, Rafael Lapesa e Dámaso Alonso, ata tal extremo que o desexo de transmitir nas aulas o gozo que ela sente fai que, dende moi nova, saiba que a súa prioridade é converterse en profesora. E, mesmo antes de rematar a carreira, naquela España esgotada e amordazada pola ditadura, comeza a impartir clases particulares gratuítas de francés en Entrevías, un barrio madrileño pouco favorecido. Así o relata ela mesma:

En Madrid cursó Filología Románica, también con muchos sobresalientes. Allí descubrió que los tiempos de pobreza familiar, determinados por la muerte prematura del padre, no eran circunstancia exclusiva de su familia, sino el mal generalizado en un país destruido por una guerra y reprimido por una dictadura. Se sintió una privilegiada y despertó en ella el compromiso de compartir con los demás lo único que tenía, lo que había aprendido hasta entonces. Por eso, por las tardes, se iba a Entrevías a dar clase de francés (Moreno 1992: 49-50).

No mesmo ano en que remata a carreira (1963) casa e vense para Galicia. E en outubro comeza a impartir clases de Latín no Instituto Nacional de Enseñanza Media Feminino de Pontevedra (hoxe, Valle-Inclán), contratada polo entón director Marcelino Giménez (Soto/Senín 2018).

Cando eu tiña vinte e poucos anos era, loxicamente, a última dos profesores da miña materia e víame na obriga de impartir o que se chamaban materias afíns, ou sexa, materias que non eran a miña pero que se entendía que eu debía coñecer pola miña especialidade. Entre elas, a miña preferida era o latín e podo gabarme de que algunhas promocións de estudantes pontevedreses aprenderon a medir os hexámetros de Virxilio nas miñas clases (Moreno 2004: 56).

7 *Diario de Pontevedra* 1/XII/1971. Entrevista de I. L. R. a raíz do Primeiro Premio e medalla de ouro nos Xogos florais de Guimarães por “La casa de las Marías”.

8 María Victoria Moreno chegou a prologar o 1º libro de Xesús Rábade Paredes, *Xuntos cara ó mañán* (1969). Máis tarde escribiron xuntos libros de texto.

Ao ano seguinte, en 1964, dá clases de francés nese mesmo centro e xa foi un non parar: Lugo, Pontevedra, Vilalonga, Pontevedra de novo... ata que o duro tratamento contra o cancro mingua as súas forzas e, en 2002, xubilábase da profesión que tanto enchera os seus días: “Esta pintiña que se me puxo amárgame abondo calquera situación festiva que me esixa poñerme diante da xente”, escribe no seu diario (2004: 48).

Esta profesora, feliz de o ser, tal como recolle un texto autobiográfico seu (1992: 49-50), que no verán se sumía nunha sorte de melancolía ao ter que renunciar por un tempo ao contacto cos seus “cachorros”, quería cambiar todo o feo do mundo. Para iso –como lúcida activista de lóxica apaixonada que sente e vive–, tocou as fibras de moitas persoas intelixentes, alimentando bocas con fame de saber.

Ela amaba os alumnos, non lle importaban tanto as notas como que fosen boas persoas, responsables e comprometidas individual e socialmente, como o era ela. Cría que sempre había algo bo en calquera das persoas. Todo o vivía moi apaixonadamente. Sufría moitísimo con eles e tamén era feliz con eles. Se estaba preocupada por alguén, na casa falabamos do tema, aínda que nunca mencionaba os nomes. Para ela as clases nunca remataban ao tocar o timbre. Á miña nai aportáballe máis conseguir algo dos alumnos rebeldes. Para ela, a parte humana era a máis importante⁹.

María Victoria –tomo emprestadas unhas palabras de Antonio Vilaseca¹⁰– “conservou para a súa louzanía, toda a primavera da súa vida, foi un río que se detivo en Galicia para xogar coas floríñas ventureiras”, o alumnado. Entraba nas aulas provista das mellores estratexias de sedución: sabedoría, sensibilidade, entusiasmo, compromiso e impecable aparencia. Ata as mans coidaba con esmero, pois sabía da importancia dos acenos á hora de reforzar e dar énfase ás palabras. Así foi transmitíndolles o seu amor inmenso pola nosa cultura e conseguiu que ese amor callara, marcándoo –marcádonos– de por vida.

Imaxinemos os anos sesenta, setenta..., unha profesora nova de Lingua e Literatura castelá que fala moi ben a lingua de Cervantes, Delibes..., nese castelán que non están afeitos a escoitar e que, de inmediato, esperta admiración entre o alumnado, mentres vai corrixindo aquela rapazada enferma de diglosia que, presumindo de castelanfalantes, utilizan “andó”, “cogistes”, ou os verbos mutilados de tempos

9 Texto lido por Begoña Llácer no acto institucional de homenaxe a María Victoria Moreno que a Área de Normalización Lingüística da Universidade de Vigo lle dedicou o 14 de maio de 2018 na Casa das Campás, Pontevedra.

10 Antonio Vilaseca, de Radio Popular de Lugo, a raíz da presentación de *Mar adiante* nese cidade, un xoves 5 de abril de 1973 na Librería Alonso.

compostos —por recorrer a interferencias moi comúns— e que os vai ensinando sabia e amorosamente... É dicir, imaxinemos alguén que domina perfectamente o castelán e que, porén, comeza a interesarse en aprender e defender esa lingua que non están afeitos a falaren nas aulas... María Victoria traía de Cataluña a lección do sentir, alí era a burguesía, mesmo franquista, a que falaba catalán...

Fíxolles ver que, aínda que ás veces “pensar é escuro”, como diría Luísa Villalta, leva sempre a unha luz... Provocaba rúidos no pensamento da rapazada ao lles falar, adrede, en francés, latín, italiano, catalán, castelán, árabe... nun alarde premeditado de prestixiosa filóloga, para lles mostrar que o seu era compromiso coa “lingua dos pobres”, non ignorancia, e facerlles ver a dignidade da lingua, que non é só para falarmos mentres non aprendemos outra. Empregaba o punto de vista da serenidade e da capacidade de transmitila. Marabillosa legado!

Esa sensibilidade que ela posuía, o saber levalos nunha sorte de viaxe de Adrián Solovio, permitíalle meterse na súa pel, dotándoos de ás que os facultaban para voar lonxe dos prexuízos. Dominaba a idea e a palabra, sempre fiel a ese concepto de facer unha escola diferente. “Así é esta vulnerable arxila —escribe— coa que nos fixeron e así somos nós, imperfectamente capaces de loitar, soñar, confiar, detestar, amar...” (Moreno 2004: 87).

En *Mar adiante* escribe:

Aínda que eu sempre soñei cunha escola de aldea, con cazurriños queimados polo sol e con fiestras cheas de caraveliños, sempre traballei neste colexio tan fermoso que vos digo a non ser unha vez que me chamaron para poñer escola nun barco.

Foron poucos os días que pasei no mar, pero paseino tan ben que gardarei a súa lembranza durante toda a vida.

Cando deixei o barco volví para o meu colexio importante e, ó chegar, díxenlles ós meus compañeiros:

— ¿Sabedes unha cousa? Todos estes días paseinos poñendo escola no mar. (1973: 12).

María Victoria cría que a Emperatriz Infantil do Reino de Fantasía da Literatura Galega estaba doente, ferida por un silencio imposto, e procurou que o seu alumnado se sentise dalgún xeito responsable, se non das súas doenzas, si da súa curación e instou á rapazada a imitar o intrépido *Atreyu*, protagonista d’*A historia Interminable*, para que saíse na procura da grande estrela dos soños. Sabía que, se a vida é soño, non é menos certo que soñar é vida, é viaxar cara á aventura, o misterio, os sentimentos... para manter activo o pensamento, para pensar máis

grande. Sabía que soñar, imaxinar... tamén é ser quen de meterse na pel do outro e comprender mellor a alma humana.

Dicía Gustave Flaubert: “Coidado cos soños, que son as sereas da alma, cantan, chámannos, seguímolos e xamais retornamos”. María Victoria, dende os comezos da súa profesión como ensinante, soñou con cambiar o mundo e, quizais porque sabía que os deuses non soñan (existen historias populares que o acreditan), tiña especial predilección por esas ovellas descarreiradas que lles custa seguir o ritmo da clase, mais que son quen de ver naquel primeiro debuxo de Exupéry unha boa que acababa de engulir un elefante, e non un simple sombreiro. Xa nos comezos, no Instituto Masculino de Lugo, soubo da urxencia de botar a imaxinación a andar para proxectar, así, os seus desexos cara ao futuro.

3. NO SEU LEGADO ESTÁ A VERDADE DA SÚA ALMA

De certo, nas conferencias, nas entrevistas, nos libros, na entrega como mestra... deste corazón que florecía nas aulas, é doado atopar esa pegada marabillosa de quen vive o ensino coma unha especie de apostolado pleno de paixón, responsabilidade e compromiso. Reparando nas súas intervencións públicas, lendo a súa obra, escrita sempre dende a autenticidade dunha muller refinada, sutil e profundamente sinxela asemade; capaz de se meter na pel dos demais; na súa escrita, insisto, máis intensa ca extensa, atoparemos a sombra da súa alma de maneira tanxible e esa xenerosidade da que falaba Alonso Montero no prólogo de *Mar adiante*:

Na nosa terra fixo poetas e fíxose ela mesma poeta; na nosa terra aprendeu, co agarimo afervorado que ela pon en tódalas cousas, este noso idioma tan aque-loutrado. Discípula conmovida do país, ao pouco tempo vai ser mestra de xentes do país, pero mestra da materia máis sutil que un país pode forxar: a Fala (Moreno 1973: 5).

Ela é a Xulia Andrade que anima a Nicolau Arís a facer versos...

—¿Non te colle a acordanza do mar —pregunta ela— cando comezas a sentilo lonxe?

Eu calo un instante, decátome de que ela e mais eu respondemos da mesma maneira ante a paisaxe e incomódome comigo. [...]

Ó fin digo o primeiro que me sae:

—Non me recorde o mar cando está lonxe nin me fale da auga ante os barbeitos.

—¿Recoiro, rapaz! —dime ela con ledicia—. Ti es un poeta.

—¿quen, eu?

- Logo. Demorácheste un chisco en responder, pero saíronche dous endecasílabos perfectos.
- É que saen así sen querelo –discúlpome eu.
- ¿E non os escribes?
- Ás veces. O curso pasado fixen unhas poesías sobre a auga e levei un premio no instituto. Unha máquina de escribir moi feita.
- Pois ben ves que non me trabuquei e que vas para escritor. Non está mal. (Moreno 1988: 24-25).

Ou a escribir novelas...

Ou sexa, que eu lisco da casa e a conta diso podó escribir unha novela de vaqueiros.

–Non, ho. Ti liscas da casa e esta experiencia sérveche para dar vida a personaxes inventados.

–¿E a experiencia é unha novela?

–Xa che dixen que non, que a novela é primeiramente unha historia. A experiencia é un capítulo da túa vida que fai de ti unha persoa diferente da que eras antes, máis sensible para a percepción dos personaxes e das situacións. Honoré de Balzac dicía que cómpre ter pasado moitas follas do libro da vida para ser novelista.

–Seica xa vou entendendo.

–Ti poderás inventar personaxes que vivan peripecias diferentes das túas, pero terán a veracidade propia dos sentimentos humanos e a historia que protagonicen será unha verdade.

–Será unha verdade porque o que non é podería ter sido. (Moreno 1988: 32-33).

A pouco que nos mergullemos no seu legado, atoparémola... Ademais dos exemplos ciscados ao longo da presente intervención, velaquí algúns outros nos que emerxe a MESTRA teimuda e xenerosa diante dos retos, retranqueira, fiel ás súas conviccións, devoradora de libros dende a infancia, que posúe amplos e profundos coñecementos e a capacidade de os saber transmitir, callando no alumnado ata marcalos –marcarnos– de por vida.

Xoán Babarro¹¹, nun esclarecedor artigo publicado na *Tribuna* da Real Academia Galega (2018), sitúanos na realidade política, lingüística e cultural dos anos setenta, centrándose sobre todo no entusiasmo do profesorado e a transcendencia

11 Membro correspondente da RAG.

de *Mar adiante* “nun momento –escribe– en que a pouca bibliografía en galego editada posuía para a inmensa maioría do maxisterio o don da invisibilidade”. De certo, a nosa lingua aínda permanecía ausente dos plans de estudos oficiais.

Daquela existía unha evidente minoría de docentes –segue Babarro– que amosabamos unha actitude positiva de cara á inclusión do galego no ensino. De termos en conta a comunicación do *Boletín* nº 6 (Nadal 71) do Grupo de Traballo Galego de Londres, dexergábanse dúas posturas, os partidarios de utilizalo nas actividades extraescolares dos sábados e os que xa o tiñamos integrado no horario lectivo.

Fala o autor do artigo das diferentes asociacións de mestres e mestras que formaron equipos para escolmar textos en galego, axeitados para seren utilizados nas aulas, dos cursos que se organizaron en diferentes centros de ensino... *Mar adiante* foi un dos libros escollidos como lectura colectiva por un profesorado entusiasta que no ano 1976 formaban –formabamos– xa un fervedoiro na procura de materiais en galego. A historia da mestra que reivindica un ensino diferente e que pon escola nun barco é a metáfora que nos achega ao poema de Fermín Gáinza que comeza: “Educar es lo mismo / que poner motor a una barca” e remata: “Soñar que cuando un día/ esté durmiendo nuestra propia barca,/ en barcos nuevos seguirá nuestra bandera/ enarbolada”¹².

No citado artigo, Xoán Babarro escribe:

desas navegacións silenciosas do barco de Miguel o de Portosouril beneficiáronse moitos nenos e nenas daqueles anos, que accedían por primeira vez ao galego impreso a través da obra da autora homenaxeada.

Deste xeito, cando se fan os primeiros libros de texto, por forza era necesario manter *Mar adiante* como referente da literatura infantil. [...] Descoñecemos cantos escolares, despois de usaren o texto citado, acabarían lendo o libro completo de María Victoria. En cambio, si podemos aproximarnos aos que o leron parcialmente, se partimos do número de exemplares distribuídos por Casals entre 1978 e 1985, que superou con moito os trinta mil (2018).

En *Mar adiante* aparece xa o que vai prevalecer na obra de María Victoria. Centrándonos no tema do ensino, velaquí unha crítica á escola tradicional:

12 Este poema, “Educar”, do poeta argentino Fermín Gáinza, foi atribuído nas redes sociais ao poeta vasco Gabriel Celaya, mais segundo o relixioso lasaliano Josean Villalabeitia trátase dun dato erróneo co que coincide Antonio Villanueva, quen cerra a cuestión atribuíndo o dato definitivo a Lorenzo Tébar Belmonte, quen no seu día consultou os herdeiros de Celaya. IES Avempace (15 /XI/2009).

En soños, aparecéronselle os seus amigos da praia, chorando. Estaban de xeonllos no chan, cos brazos en cruz, coas mans cheas de libros. Diante deles estaba o señor mestre, moi enrabechado. Decía:

—Se mañá non sabéde-la táboa do sete, ides todos ó mar cos libros amarrados ó pescozo. Comeránvo-las gaivotas e os peixes.

Miguel coidou que o señor mestre non os botaría ó mar e sabía de certo que as gaivotas e os peixes non comerían ós nenos. Sen embargo sentiu unha gran mágoa no seu corazón. (1973: 14-15).

Mar adiante presenta unha escola innovadora, máis achegada á vida:

O “Arroás” foi certamente unha escola diferente porque os rapaces aprenderon moitas cousas nos días que botaron nela. Pero aprendéronas falando co capitán, xogando cos mariñeiros, ollando para as estrelas ou mesmo facendo trasnadas cando os maiores non os viamos.

A táboa do sete pareceunos a todos moi cativa cando, lonxe de Portosouril, nos decatamos de que non servía para ter conta das gaivotas. A Xeografía, no medio do mar, pareceunos un libriño morto. A Gramática non dicía nada sobre a fala das estrelas...

Deste xeito, imos deixar as clases para falar dos pasaxeiros e mais da vida que levaban no barco... (1973: 18-19).

Alude á responsabilidade de quen ten nas mans a tarefa de ensinar:

Eu estaba no meu camarote, coma cada noite, moi atarefada en atopar-la solución dun problema. Porque os mestres non sabemos tódalas cousas que cómpre ensinar e, ás veces, vémonos na obriga de aprendelas na noite para explicalas na mañá (1973: 64).

A escola, o ensino, emerxe de maneira natural, coma morotes, en diferentes publicacións. En *Leonardo e os fontaneiros* atopamos, outrosí, múltiples referencias, poño por caso, cando Antón, Tono, lle fala a Leonardo: “A escola non é unha marabilla, ti sábelo, pero, con todo, non hai sitio onde eu me sinta mellor” (1986: 15). Aproveita a autora para volver lanzar críticas ao ensino tradicional:

A Chelo, que che ten unha letra moi bonita, era a que as escribía e as ideas eran de todos, que as iamos apuntando nos cadernos mentres os profesores teimaban nas funcións do substantivo, nas clases de artrópodos e na fórmula

catro pi erre cubo partido por tres, que serve, mira ti, para sabe-lo volume da esfera (1986: 19).

Teima en mostrar esoutra maneira máis sedutora de ensinar partindo da contorna máis próxima, afastada daqueles textos que comezaban por mostrarlles os mundos máis afastados:

O caso é que Ánxela, que aínda segue na escola, explicóuno-lo sistema solar [...] Mandounos a move-las mesas [...], e fíxonos sentar alí, deixando toda a aula baleira. Debuxou moitos redondeis no chan, uns dentro dos outros, e díxonos que se chamaban órbitas. Despois púxose ela no medio e foi chamando a nove rapaces.

–Eu son o Sol –díxonos– e este é Mercurio, este Venus, esta a Terra...

Así ata colocar na órbita máis longa a un pícaro moi pequeno, a quen chamou Plutón. Explicou que tódolos planetas facían un camiño arredor do sol, que sempre era o mesmo, que se chamaba movemento de translación e que a el se debían as estacións do ano. E mandou os rapaces correr, cada un pola súa órbita. [...]

–Agora imos representa-lo movemento de rotación, ou sexa, seguiredes a correr polas vosas órbitas, pero ó mesmo tempo iredes virando sen parar.

Coido que isto era para explica-los días e as noites, pero xa non nos puidemos enteirar de máis porque os pobres planetas perdían a órbita, batíanse uns cos outros, aturuxábanse e caían. Que embrullo, Deus santo. (1986: 40-42).

Nesas chiscadas a outra maneira de ensinar, máis achegada á vida e ás demandas dos movementos de renovación pedagóxica a favor dun modelo educativo que integrase a realidade lingüística e cultural do país, tal como sinalan Isabel Soto e Xavier Senín (2018), caben tamén os importantes cambios sociais que se estaban a dar:

A nosa escola chamábase antes “General Franco”, pero agora hai xa tempo que se chama “Martíño de Dumio”. [...]

Pois, como che estaba a dicir, a escola “Martíño de Dumio”, que ten un nome vello e xeitoso, tamén é vella e xeitosa. E hai costumes moi bonitos, que non os teñen noutras escolas e que nin se sabe de cando veñen. [...]

Iso que dixen faise en tódalas partes, supoño, pero entre nós é diferente porque ese día nos deixan mandar ós alumnos, ou sexa, déixannos facer de profesores. Estamos en tódolos xurados, presidímo-las entregas de premios, sentámonos na

cabeceira da mesa á hora do xantar, decorámo-las aulas ó noso gusto... E aínda máis, poñemos clase durante unha hora, cada un nun curso (1986: 46-47).

Para María Victoria a literatura infantil e a xuvenil son importantes porque o son os seus destinatarios. Ética e estética enchoupan a súa obra de beleza e reflexións de mestra: “Pero, en calquera caso, como di Rosa, á nosa idade ninguén está perdido e as cousas teñen remedio” (1986: 31), ou “As persoas estamos feitas para levar adiante os proxectos máis fermosos” (1988: 7), ou “Cumpría analizar morfosintacticamente un cachíño moi sinxelo dun artigo que viña no periódico. Dicía: «É obriga de todo cidadán declarar á Facenda os seus ingresos»” (1986: 32-33).

Eu podo ser centro de atención na miña aula, nunha cea de amigos ou nunha rexouba de cafetería –escribe no seu *Diario*–, mais nada diso eleva o meu rango persoal. Se acado atención na aula non medro eu, senón a responsabilidade de facer ben o meu traballo e de sementar nos meus alumnos os elementos imprescindibles para que poidan ser no futuro máis honestos, máis veraces, máis solidarios, máis cultos, máis libres, máis felices... (2004: 16-17).

Velaquí o seu obxectivo principal como ensinante: contribuír a que rapaces e rapazas sexan no futuro mellores persoas, máis preparadas e como consecuencia máis críticas, libres e felices.

A verdade é que isto de ser mestre –continúa a dicir– vén sendo unha profesión tan dura coma a de baixar á mina. Pode chegar a ser desesperante iso de enfrontarse cada día con trinta rapaces, diferentes a cada hora, e coa obriga de facerlles unha función teatral que non convence a quen a fai nin gusta ós que a presencian. Seica é por isto polo que eu lin hai xa tempo que este oficio é un dos que producen máis baixas a causa de depresións, crises de angustia e doenzas mentais semellantes. [...]

E os cachorros, ou sexa, os alumnos saben moi ben con quen están en cada momento e responden, polo xeral, con brillante perspicacia. Aman os profesores que ven felices porque intúen amor nesa felicidade e detestan os que ven tristes porque intúen desamor nesa tristeza. Así a aula pode ser, para todos un paraíso ou un inferno. [...] Eu, seica porque o meu corazón florece nas aulas, sorpréndome hoxe ó descubrir que son quen de falar con ledicia da miña enfermidade e de todo o que se relaciona con ela [...]. Sentirse superior ó que se detesta e crear complicidade no trato é tamén o resultado dos alcumes que poñen os alumnos. Supoño que eles non son conscientes deste mecanismo... Benditos cachorros (2004: 22-23).

Estas conviccións sobre a capacidade de sedución dos bos ensinantes, son as que a facían dirixirse ao alumnado coa máis cálida das voces, o mellor dos sorrisos e mesmo acudir a clase cada día coa mellor das aparencias posible, mesmo cos coquetos sombreiros que, a raíz do tratamento contra o cancro, “distraían” o seu deterioro físico.

A ledicia é síntoma de saúde espiritual e de bondade –escribe–. Xa dicía Juan Ruiz, poeta castelán do século XIV, que *a moita tristura leva consigo moito pecado...* A ledicia atrae, a tristura espanta. A ledicia abre camiños á relación cos outros e a tristura péchaos. A ledicia cheira ben, como a flores, e a tristura cheira mal, como a feces. Defendamos, pois, esa ave de liberdade que é a risa *pluma por pluma*, como dixo o poeta Miguel Hernández (2004: 59).

“La Maestra era alegre. ¡Pobre mujer herida! / Su sonrisa fue un modo de llorar con bondad”, corrobora Gabriela Mistral (2000: 69).

E velaquí outra deliciosa metáfora da forza que a rapazada lle imprimía, ata lle calmar a sede de afectos, a esta mestra excepcional, que callou no alumnado de por vida:

Onte viñamos ela e mais eu –a cadelíña Alma– por San Pedro Alcántara, que é unha rúa moi costenta, e eu subía con dificultade, sobre todo pola falta de forza nas pernas e por unha sequidade amarga na boca que me facía desagradable ata o aire que respiraba.

Xa contra a fin da costa había un fato de rapazolos, deses que teñen as pernas moi longas, fan moito ruído e son moi golfos. Alma foise para eles, confiada e coqueta. Eu seguina e achegueime ó grupo simplemente porque era o que ela quería. Ó chegar, coa miña boca amarga e seca e o meu aspecto de defunta, tiven unha especie de visión celestial: un dos cativos, de delgadeza extrema e ollos docísimos, estaba a comer unha mandarina preciosa, grande, aromática, zumenta...

–¿Quere? –preguntoume con xesto á vez tenro e rebuldeiro. Eu acepteille un cacho e deille as grazas, aínda que, de seguro, non atopei as palabras xustas para que ese cachorro da miña especie entendese o ben que me fixera, tanto co seu xesto coma coa fragante frescura que a mandarina puxo na miña boca.

[...]

E pensar que algunha persoas da miña idade teñen medo desta xentiña... (2004: 34-35).

Precisamente ese amor inmenso pola súa profesión facíaa vulnerable a eses afectos, sobre todo dos seus benditos cachorros. Esta vulnerabilidade case podemos tocala no texto que segue:

Esta mañá fun ó Instituto —o Instituto dos meus amores— non sen esforzo, non sen vencer estas ganas de deixarme morrer, non sen esta timidez que me produce verme como me vexo. Coa miña cara cor de cinza un pouco pintada, coa miña horrorosa perruca e cos meus quilos de máis mal disimulados baixo unha sobreblusa, [...]

Eu non estou leda, que lle imos facer, mais os cachorros son bos e ante eles síntome útil. Se cadra é unha parvada, mais na aula véxome coma se estivese nun parque, ó aire libre, nun día de sol, dando de comer ás pombas na miña man. As pombas son febles e teñen os ollos moi vivos. Parécense moito ós alumnos... As pombas reciben de boa gana as frangullas de pan e os alumnos reciben de boa gana as miñas palabras. Sempre me sentín unha privilexiada por ter este traballo e xamais puideren velo en relación co salario que recibo a fin de mes. Ás veces, de broma, adoito dicir que eu, coma as “famosas”, vou de festa e cobro por ir. Tamén digo que fago o que me presta facer e que a Xunta de Galicia me paga unha xenerosa subvención para que poida comer, xa que non me queda tempo para traballar. E dou grazas á vida.

Mais os golpes veñen cando menos se agardan, cando menos méritos se fixeron para recibilos e cando máis doen. E esta mañá recibín un que me feriu moito. Teño un alumno que repite curso, un mozote alto e malensinado que vai pola vida con ansias de protagonismo. [...]

Pois a cousa desta mañá foi que eu explicaba e el adiantábase, corríxame ou facía comentarios estúpidos. Eu pedíalle que agardase, que tivese paciencia, que me deixase chegar ó final... Ata que fun ó encerado para poñer algúns exemplos e, nada máis comezar eu a facer unha análise, alá foi el para dicirme que non se facía así.

Eu, en hiperbólico ton de broma, díxenlle:

—¡Non me acoses!

E el, cunha desvergonza cruel, respondeume:

—Que máis queredes vostede.

Eu fixen coma quen non oe e seguín traballando para os demais, que me apoiaban con respectuoso silencio e coas súas miradas atentas, sen rir a graza do insolente. Mais estaba tan triste... (2004: 36-37).

No mesmo *Diario* escribe:

Un día de moita calor, ó volver da praia, a nena pediume auga e eu deilla, fresquiña, no seu vaso, que se embazou ó instante. Ela colleuno, mirouno e, antes de beber, díxome:

–Mamá, a auga é boa porque saca a sede. Mais tamén é moi bonita.

E a cativa dubidaba antes de beber, coma se tivese medo de romper o feitizo do cristal embazado (2004: 75).

De certo, esta pedagoga que lles daba de beber a auga aos fillos en vaso de cristal tallado, na intención de espertar neles a sensibilidade estética, fixo outro tanto co alumnado. A entoación apaixonada coa que lía, ou recitaba de memoria, fragmentos das grandes obras literarias que a marcaran persoalmente, lembra aquela maneira de ensinar a ler que tiñan nalgunhas sociedades medievais: o mestre escribía nunha lousa as palabras e untábaa, literalmente, con mel para que, logo de as pronunciar por primeira vez, o alumno as lambese, saborease e, así, as recordase (Manguel 1998: 92).

4. TESTEMUÑAS CONCRETAS DO SEU MAXISTERIO

Son numerosas as testemuñas que hoxe recoñecen que non serían as mesmas persoas sen ter cadrado con ela; non serían tan boas ensinantes, máis tampouco non serían tan boas como escritores, médicos, actores, enfermeiros, cociñeiros... Son múltiples as persoas, anónimas ou coñecidas, que ao longo deste ano 2018 veñen manifestando a perenne marca que este “home de ben” –así se presentaba, ás veces, para reclamar igualdade– deixou nas diferentes xeracións de mozos e mozas nos case corenta anos de dedicación ao ensino. E non me refiro tan só ao pouso que deixou no alumnado senón, tamén, nos compañeiros e compañeiras de Ensino e de Letras, e mesmo de empregadas súas ao longo destes anos. Ata tal extremo é así que, incluso quen a está a descubrir por primeira vez, tal é o caso de Chelo do Rejo de Matrioskas Teatro, afirma con rotundidade: “Para min María Victoria está máis viva ca nunca. Eu non a coñecía, descubrina léndoa e hoxe teño formada unha imaxe dunha muller extraordinaria, cunha forza fora do común á que non podo deixar de admirar”. O seu labor, efectivamente, non foi abondo coñecido, quizais porque a súa vida transcorreu lonxe dos boureos de escaparate. Chelo foi desas persoas que, coma outras moitas, se preguntou, quen era esa muller á que a Real Academia dedica as Letras Galegas 2018, mais rematou por descubri-la no seu legado. Velaí ese “ronsel de amor”, ese “exemplo” e eses “libros” que descubren “algo” a quen os le, tal como ela desexaba.

Neste momento non existe aínda unha “Fundación” ao uso que terme do seu legado, mais, se sumamos as pegadas do seu maxisterio das que multitude de testemuñas deixaron constancia nas sucesivas publicacións asinadas por mulleres e

homes que leron, estudaron e investigaron sobre ela, poderemos compoñer unha aproximación máis completa á vida e obra desta mestra extraordinaria que fixo sentir a respiración dun poema e ensinou a medir os sentimentos dos poetas con – como di nunha deliciosa carta aberta Sara Alonso Pimentel (2018: 41) – ese “grao de proximidade co alumnado” e esa “paixón manifesta para transmitir o amor polas letras” que seguen a ser referencia para moitas e moitos ensinantes de hoxe¹³.

Persoalmente comecei a tratala no ano 1984, nun dos cursos de *Especialidade* que, a raíz da Lei de Normalización Lingüística de 1983, nos habilitaban, aos ensinantes, para impartir clases de Lingua e Literatura galega en 7º e 8º de EXB. Xavier Senín, que impartía ensinanzas de Lingua no mesmo curso, lembra como xurdiu esa oportunidade:

Na Facultade de Filoloxía, sita na Praza de Mazarelos de Compostela, profesores, xentes do ILGA, eu mesmo... estabamos a organizar aqueles cursos de galego para o 2º e 3º trimestres de 1984 que ían ter lugar en Pontevedra. Andabamos na procura de alguén para impartir a Literatura Galega e foi cando Charo –Rosario Álvarez Blanco– falou de que no curso 1967/68 tivera a fortuna de ser alumna de María Victoria Moreno, da súa paixón pola Literatura Galega e da capacidade de a contaxiar naquelas clases dos venres nas que, malia ser profesora de castelán, trataba de lles facer amar a lingua e gozar da literatura... Falou do ben que o facía...

O caso foi que, sendo nós xa daquela un fervedoiro de entusiasmo, ela, cal feiticeira, embarcounos no pailebote Constantino Candeira para sucar aquel océano que desatracaba das costas, mar adiante. Así batemos co mesmo Manuel Antonio apoiado na varanda, mentres tomaba notas no seu *Diario de a bordo*. El, fumando en pipa; leando cigarros, ela. E, canda el –canda ela–, vibramos ao albiscar un veleiro que se esvaía pola corda frouxa do horizonte. O mar, o barco e mais nós... Outro día apañamos mazás na horta do cura de Corvillón, alí “recibiamos” clases de latín canda o mozo Ramón Cabanillas; asemade, a meiga sedutora íanos debullando con apaixonada convicción a evolución da súa obra ata sentirmos na propia pel esa saudade da que fala o poeta de Fefiñáns: mestura de tristeza e esperanza que se nos metía no tecido da alma ao ler os seus poemas. “Hei facer coma Cabanillas –dixen, entón–, comezarei a publicar arredor dos corenta”, e cumprino. E eu só son un elo dunha cadea. María Victoria dedicou

13 Incluída na edición facsímile da primeira edición de *Mar adiante* que o Consello da Cultura Galega fixo neste 2018 en homenaxe á autora.

máis tempo a exercer de MESTRA, a espertar a sensibilidade cara á beleza no alumnado, a sementar futuros, tal como reza o título da biografía que firman Isabel Soto e Xavier Senín, ca a crear para si propia.

5. CONCLUSIÓNS

pasei a vida pintando amenceres para min e para os meus familiares, os meus alumnos, os meus amigos... (Moreno 2004: 48).

María Victoria aproveitou cada minuto do que dispuxo para manter a mirada atenta, nun vital e apaixonado compromiso cos seus discípulos e discípulas e co país, sen esquecermos, tal como asegura, xa en 1994, Blanca-Ana Roig R. “que se pode considerar xa como un dos clásicos da nosa Literatura Infantil”¹⁴ (2018: 11). Foi, a ollos de quen dunha maneira ou doutra tivemos a fortuna de gozar do seu maxisterio, o que o Faroleiro para o Principiño: rara no senso de fóra do común, transgresora, arrichada, insurrecta, comprometida, sabia, sutil, snob... Porén, e coma el, afastada das reaccións absurdas do rei, o vaidoso, o home de negocios ou o bebedor da historia aludida. A súa entrega, igual ca a do habitante único do quinto planeta que visitou o entrañable neno, foi fermosa e tivo sentido. Se cada vez que o Faroleiro acendía o seu farol, era para o protagonista de Exupéry coma se fíxese nacer unha estrela ou unha flor, cando María Victoria falaba, prendía no alumnado unha luz que suscitaba devoción e estimulaba o olfacto da curiosidade facéndoos máis sabios, máis libres e máis responsables.

Cando eu estea espida –escribe– estarei tamén soa. Escribo por iso este diario? Hei confesar que si... Ou sexa, confeso que se me fai curto o tempo que previsiblemente me queda. Confeso que fago o que podoo por sobrevivir despois da morte. Confeso que preciso compañía e que a precisarei tamén despois do pasamento (2004: 43).

O seu labor como ensinante comprometida en espertar, con palabras rexas coma a face da verdade, a paixón pola lectura, as emocións, o sentido crítico e a responsabilidade con respecto ao porvir da lingua e da cultura, abondarían como méritos para lle dedicar as Letras Galegas 2018.

E aquí estamos, con ela, manténdoa viva na memoria.

Grazas, MESTRA.

14 Blanca-Ana Roig Rechou foi a primeira catedrática especialista en Literatura Infantil e Xuvenil Galega e unha das pioneiras, xunto con Agustín Fernández Paz, en investigar, considerar e gardar memoria desta literatura na que tanto se tardou en reparar.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

- Aleixandre, Marilar (2018): “A paixón por ensinar: mestras e metáforas do leite en María Victoria Moreno”, en Roig 2018: 97-108.
- Alonso Pimentel, Sara (2018): “Intensa Intermittencia. Unha conversa pendente”, en María Victoria Moreno, *Mar adiante*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, [37]-44. Edición facsímile.
- Babarro, Xoán (2018): “Navegando con María Victoria polas escolas de hai corenta anos”, *Tribuna* [web]. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en <https://academia.gal/tribuna/autores/-/articulo/1088501>.
- Casalderrey, Fina e Marilar Aleixandre (2018): *María Victoria Moreno: a muller que durmía pouco e soñaba moito*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Manguel, Alberto (1998): *Una historia de la lectura*. Madrid: Alianza Editorial. [Título orixinal: *Une histoire de la lecture*. Arles: Actes Sud, 1998. Trad. José Luís López Muñoz].
- Mistral, Gabriela (2000): “La maestra rural”, en *Desolación*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, [69-71]. Dispoñible en http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/desolacion--0/html/ff25bc0e-82b1-11df-acc7-002185ce6064_3.html#I_29_ [consulta en agosto 2018].
- Moreno Márquez, María Victoria (1973a): *Mar adiante*. Sada: Edición do Castro. (Reed.: Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2009).
- (ed.) (1973b): *Os novísimos da poesía galega / Los novísimos de la poesía gallega*. Arealonga 3. Madrid: Akal.
- (1986): *Leonardo e os fontaneiros*. O barco de vapor 8. Vigo: Galaxia / SM.
- (1988): *Anagnórise*. Árbore 3. Vigo: Galaxia.
- (1991a): *As linguas de España*. Anel 9. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1991b): *Verso e prosa*. Anel 15. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1992): “MVM: una profesora feliz de serlo”, *CLIJ: cuadernos de literatura infantil y juvenil* 41, 48-50.
- (1999): *Guedellas de seda e liño*. Costa Oeste 26. Vigo: Galaxia.
- (2004): *Diario da luz e a sombra*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2006): *Elexías de luz*. Poesía 12. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2009): *Onde o aire non era brisa*. Literaria 271. Vigo: Galaxia. Trad. Xavier Senín.
- Moreno Márquez, María Victoria e Xesús Rábade Paredes (1985): *Literatura século XX. Iniciación universitaria*. Vigo: Galaxia.

- Neira Cruz, Xosé Antonio (1999): “María Victoria Moreno Márquez: «Estou a escribir contrarreloxo» [Entrevista]”, *Fadamorgana* 3, 12-16.
- Rábade Paredes, Xesús (1969): *Xuntos cara ó mañán*. Lugo: Ediciones Celta.
- Rábade Paredes, Xesús, María Victoria Moreno Márquez e Luís Alonso Girgado (1987): *Literatura 3º BUP*. Vigo: Galaxia-SM.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (coord.) (2018): *María Victoria Moreno. Homenaxe. Palabra fértil no tempo*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXVIII. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Soto, Isabel e Xavier Senín (2018): *María Victoria Moreno: sementadora de futuro*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Teresa de Calcuta, Madre (2006): *Los más bellos mensajes de... “La Madre Teresa de Calcuta”*. Perú: [s.n.]. Edición de Hugo Guzmán Hurtado.